

Op grond van wat over Luther naar voren is gebracht, wordt het antisemitisme en anti-judaïsme nader besproken (hoofdstuk 5). Dat laatste begrip is dus een theologisch standpunt: kritiek op het joodse geloof, maar niet op een bevolkingsgroep. Een aantal theologen meent dat anti-judaïsme een voorfase is van antisemitisme en sommigen stellen er zelfs een is-gelijk teken tussen. Paas bestrijdt dat. Hij beoordeelt andere religies als gelovig christen. Kritiek op het judaïsme is gerechtvaardigd; vanuit het Evangelie wordt duidelijk dat het judaïsme een onbegaanbare weg naar het heil is. Maar dat sluit bereidheid om de joodse cultuur te kennen en te respecteren niet uit. Sterker nog: christen zijn en antisemit is een onverzoenlijke tegenstelling, zo meent hij.

In de volgende drie hoofdstukken wordt de plaats van het Joodse volk in Gods heilsplan nader bekeken. Na Christus' kruisdood op Golgotha geldt voor de Joden geen apart verbond. De auteur bestrijdt de theologen die aan de natie Israël of het Joodse volk nog een aparte plaats toewijzen. Dat doet tekort aan de unieke werk door Christus verricht. Hebben zij deel aan het verbond met God? Zeker wel, maar dat verbond is door het werk van Christus vernieuwd, verbreed en uitgebreid naar alle volkeren. Uit alle volkeren brengt hij gelovigen bijeen, ook uit het Joodse volk. Voorwaarde is geloof in Christus.

Paas heeft een helder boek geschreven. Hij valt wel eens in herhaling, maar dat vindt vooral zijn oorzaak in het feit dat het werk voor een deel is samengesteld uit eerdere artikelen en lezingen en dan zijn overlappingen niet altijd te vermijden. Voor wie de orthodox-christelijke geloofsaannames onderschrijft, zullen de conclusies die hij trekt ook zeker acceptabel zijn. En daarmee kom ik tot de vraag naar de relevantie van het debat dat hij voert. Het lijkt mij dat hij schrijft voor een beperkte kring van rechtzinnige christenen. Ik betwijfel of hij buiten die kring, bijvoorbeeld bij groeperingen van vrijzinnige(r) snit enige interesse zal wekken. Die zullen het debat waarschijnlijk gedateerd vinden. Dat is jammer want het boek biedt inzicht in hoe in orthodox-reformatorische kringen gediscussieerd wordt over de plaats van het jodendom en Israël. Vanuit dat gezichtspunt is het ook van belang voor godsdienstsociologen met een brede interesse.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Gennip, Joep van, Vefie Poels, Marie-Antoinette Willemsen (red.) (2014), *Creatie en recreatie: Cultuur en ontspanning in het kloosterleven*, Hilversum: Verloren, pp. 234, ISBN 9789087044695, € 23 (Metamorfosen 11).

De stichting *Echo* zet zich al jaren in voor de geschiedschrijving van het kloosterleven in Nederland. Dat doet zij onder andere door jaarlijks een studiedag te organiseren rond een thema uit dat religieuze leven, en de bijdragen daarvan te bundelen in de serie *Metamorfosen*. De studiedag wordt meestal gehouden in St. Agatha, waar in het vroegere klooster

van de Kruisheren een groot deel van de Nederlandse kloosterarchieven wordt bewaard. Met de titel *Metamorfozen* wordt tevens aangegeven dat het hier om veranderingsprocessen gaat. In de serie zijn intussen al tien delen verschenen.

Deel 11, met bijdragen van de studiedag in 2012, heeft als thema de kunstuitingen in het kloosterleven, en de vormen van recreatie. Het is een erg breed thema waar van alles onder kan vallen, en dat blijkt ook uit deze bundel. Niet alleen komen er kunstenaars aan bod, vooral beeldhouwers/sters, maar ook muziek en architectuur, en daarnaast ook de cultuur en ontspanning op internaten geleid door religieuzen. Door de veelheid en diversiteit van onderwerpen is het moeilijk een rode draad te ontdekken in deze bonte verzameling. Maar de elf bijdragen bevatten soms interessante perspectieven.

Otto Lankhorst bespreekt in zijn bijdrage over het *Lezen in kloosters* zowel de *lectio divina*, de geestelijke lezing van vooral de Bijbel, als de latere geestelijke literatuur zoals de bekende *Navolging van Christus* van Thomas van Kempen, jarenlang verplichte literatuur voor kloosterlingen. Pas later (na 1950) kwam ook het recreatieve lezen op.

Edith Havekamp-Wesselink bespreekt in *Vespers en wilde vespers* de muziekcultuur in contemplatieve vrouwenkloosters in Nederland. Het is een informatief artikel over de ontwikkeling van de muziek binnen deze groep zusters, met als scheidslijn het Tweede Vaticaans Concilie. De ‘wilde vespers’, profane liedjes als parodie op geestelijke gezangen, komen minder uit de verf. Hier en daar bevat het artikel onjuistheden. Het schema (tabel 2, pag. 40) is niet correct betreffende het aantal psalmen dat gezongen of gebeden werd; ook ontbreekt de *sext*. Dat er geciteerd werd op de door de auteur aangegeven toon lijkt me onwaarschijnlijk, want erg hoog. Dat “de slotkloosters aan het begin van de negentiende eeuw in de marge van de samenleving terecht kwamen” is misschien door de geciteerde Patricia Romijn zo beweerd, maar dat lijkt me duidelijk onjuist. De opkomst van het actieve kloosterleven is pas van na 1830. En de contemplatieve kloosters hadden ook daarna over roepingen niet te klagen.¹

In *Vernieuwende beeldtaal van een Godzoeker* bespreekt Marie-Antoinette Willemsen het leven en werk van Rik Van Schil, een Vlaamse franciscaan en beeldhouwer. Hij kreeg van zijn oversten alle mogelijkheden om zijn artistieke gaven te ontwikkelen in een eigen atelier. Het centrum dat hij samen met zijn medebroeder Geroen De Bruycker stichtte (*Pro Arte Christiana*, kortweg PAK) probeerde de religieuze kunst weer in de belangstelling te brengen en te moderniseren. De afbeeldingen die in het boek zijn opgenomen laten zien hoe zij daarin geslaagd zijn. – Ik vond dit een uitstekend en boeiend verhaal.

Tim Graas geeft in *Kunstenaressen binnen de kloostermuren* een overzicht van de “schilderende, beeldhouwende en vormgevende zusters in Nederland”. Het is een eerste verkenning en een inventarisatie van de belangrijkste religieuze kunstenaressen uit de vorige eeuw. Negen namen passeren de revue. De auteur besluit met een conclusie dat “de beperkingen in de vrijheid, die het kloosterleven met zich meebracht, de artistieke ontwikkeling en carrière in de meeste gevallen niet hebben geschaad” (p. 94).

Marie-Antoinette Willemsen vertelt in haar (tweede) bijdrage over de spanningen tussen priesterschap en kunstenaar-zijn: “Je bent toch geen priester geworden alleen voor de kunst!”. Ze bespreekt drie kunstenaars van de salesianen van Don Bosco: Cor Goorts, beeldenaar en tekenaar; Pierre Eijck, edelsmid, en Kees Heeren, grafisch vormgever. (Strikt genomen slaat de titel niet op hem: hij was geen priester). Zij waren geen fulltime kunstenaars, maar moesten het naast hun ‘eigenlijke’ werk doen. Of de conclusie van Tim Graas (zie hierboven) ook voor hen geldt is de vraag!

De volgende drie bijdragen gaan over recreatie. Eerst bespreken Marieke Smit en Marieke Smulders de cultuur en ontspanning op lycea en internaten geleid door religieuzen, 1920-1970. Het is een breed onderwerp gezien het aantal internaten dat er in die tijd werd opgericht. De onderzoeksters hebben zich echter beperkt tot drie jongensinternaten, geleid door resp. redemptoristen, jezuïeten en dominicanen, en drie meisjesinternaten, geleid door resp. franciscanessen van Heythuysen, de ursulinen van de Romeinse Unie, en de zusters van Liefde. Dit alles onder de titel *Vertier voor een katholieke elite in wording*. Dat geeft tevens een beperking: het gaat enkel over elitescholen en -internaten. De veranderingen in de samenleving worden zichtbaar in het onderwijs, en daarmee ook in de cultuur en ontspanning.

De jezuïeten hadden al vanaf het begin van hun ‘sociëteit’ de regel dat hun scholastieken (studenten filosofie en theologie) één middag in de week naar buiten gingen, naar een huis ‘in de campagne’. Joep van Gennip beschrijft in *O ma mère, O Compagnie!* hoe de jezuïeten met hun ontspanning omgingen. Ignatius, de stichter, had al het voorbeeld gegeven door een villa in de buitenwijken van Rome hiervoor te kopen. Ook de Nederlandse jezuïeten deden dat na de heropricting van de orde in 1850. Elk studiehuis had zijn ‘campagne’, zijn buitenhuis. De vraag die bij het lezen van dit artikel opkomt: was dit enkel een gewoonte bij de jezuïeten, of hadden ook andere orden een dergelijk buiten, en hadden hun studenten ook een vrije dag of middag? Een antwoord op die vraag levert het artikel van Vefie Poels over *Het paradijselijk Emmaus. Thuishaven van de keiclub van de seminaristen van Wittem*. Ook de redemptoristen hadden het voorschrift van één vrije dag per week. Of dat mede onder invloed van de jezuïeten is, vermeldt auteur niet. Wel wordt uitvoerig verteld hoe de seminaristen hun vrije dag invulden: met name door het bijebrengen van grote keien voor hun buitenverblijf. Een merkwaardige hobby!

De drie laatste artikelen handelen over architectuur. Mario Baeck schrijft over het instituut van de zusters Ursulinen in Onze-Lieve-Vrouwe-Waver en de daar ontstane beweging ‘L’Art à l’école’. Het onderwijs op deze instelling vervulde een voortrekkersrol met een modern onderwijsaanbod en een gematigd christelijk feminisme. De zusters waren progressief op het gebied van gymnastiek en bekend om hun zangmethode. Hun kerk was een toonbeeld van neogotiek. “Met hun keuze voor een uiterst verzorgde architectuur en esthetisch verantwoorde inrichting van hun schoolcomplex plaatsten de zusters ursulinen zich rond 1900 binnen een toen breed gedragen internationaal vernieuwingsgericht

gedachtegoed” (p. 185) dat in België de naam kreeg ‘L’Art à l’école’. Het instituut in Waver had zich intussen ontwikkeld tot een toonaangevend opleidingsinstituut voor jongedames en trok leerlingen uit de hogere kringen uit heel Europa. In de laatste paragrafen wordt de architectuur van dit complex besproken.

Paul Begheyn sj haalt een broeder-jezuïet (Broeder Albert Sloommaekers sj, 1814 - 1875) uit de vergetelheid. Van hem is zeer weinig bekend, maar hij was een self-made architect die verschillende huizen van de jezuïeten bouwde of verbouwde. Maar eenvoudig broeder als hij was, werd zijn naam bijna nergens vermeld. Peter van Dael sj tenslotte, beschrijft de negentiende en twintigste-eeuwse jezuïetenkerken in Nederland, in het bijzonder De Krijtberg en De Zaaier in Amsterdam onder de titel ‘Grootsch en doelmatig’.

Tot slot: deze bundel bevat veel waardevols, maar heeft ook iets rommeligs door de vele onderwerpen. Een strakkere keuze en uitdieping van één of enkele thema’s zou welkom zijn geweest.

Jan Sloom
(Tilburg)

Noot

- 1 Patricia Romijn is misschien geen goede bron, gezien haar proefschrift nogal omstrede is evenals haar promotor: Martin Bax. (Zie o.a. Annelies van Heijst e.a., *Ex Caritate*, 181).

Willemsen, Marie-Antoinette (2015), *De lange weg naar Nusa Tenggara. Spanningsvelden in een missiegebied*, Hilversum: Verloren, pp. 220, ISBN 9789087045197, € 24,-.

De titel van dit werk zal vragen oproepen. *Nusa Tenggara* is een gebied dat nu de provincies West- en Oost-Nusa Tenggara van Indonesië omvat, met Flores als het voornaamste eiland. De titel blijft onduidelijk, en wordt ook niet duidelijker door het kaartje op p. 10 dat een schets betreft van *Nusa Tenggara* maar in feite alleen de oostelijke provincie schetst. Deze onduidelijkheid en het gebrek aan een duidelijke moderne kaart is eigenlijk het enige minpunt in dit verder erg interessante werk.

Midden jaren zeventig van de vorige eeuw nam het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) in Nijmegen in samenwerking met de Pauselijke Missiewerken (PMW, nu Missio geheten), de Katholieke Radio Omroep (KRO) en het Centraal Missie Commissariaat (CMC) het initiatief om missionarissen die tijdelijk, of permanent terugkeerden naar Nederland te interviewen over hun keuze voor het leven als missionaris, hun werkervaringen en (eventueel) hun ervaringen bij terugkeer in Nederland. Op deze manier ontstond een groot archief met *oral history*. Ook een groot aantal missionarissen van de SVD (*Societas Verbi Divini*, de paters van Steyl) nam hieraan deel. Om een deel van